

KLASTER KREATIVNE INDUSTRIJE I GRADITELJSKE BAŠTINE U NIŠAVSKOM OKRUGU, POTREBA ILI SUVIŠNA FORMA?

Aleksandra Mirić¹

Rezime: Učlanjenjem u Asocijaciju evropskih gradova kulture i nedavnim usvajanjem strateških dokumenata poput Strategije kulturnog razvoja Grada Niša od 2012 do 2015.god. i Lokalnog plana napretka Qualicities, ispoljena je težnja Niša da potencijal kulturno-istorijskog nasleđa sa šireg prostora grada iskoristi za unapređenje ekonomskog, društvenog i kulturnog razvoja.

Osim prikaza realnog preseka i razloga za stanje nepokretnih kulturnih dobara Nišavskog regiona, u tekstu je kroz analitički pristup i sintezu iskustava evropskih gradova predstavljen model udruživanja aktera kulturnih industrija sa ciljem zaštite kulturno-istorijske baštine.

Ključne reči: kreativne industrije, industrije kulture, klaster, zaštita spomenika kulture, graditeljska baština, održivo upravljanje spomenicima kulture

CLUSTER OF CREATIVE INDUSTRY AND BUILT HERITAGE IN NISAVA DISTRICT – THE NEED OR NEEDLESS STRUCTURE?

Abstract: By becoming a member of Association of European Cities of Culture and recent adoption of strategic documents like Strategy for cultural development 2012-2015 and Local development framework Qualicities, City of Nis clearly expressed its tendency to use the potentials of cultural-historic heritage located on wider city territory for economic, social and cultural development.

Apart from presentation of assessment on the state and background of cultural goods of Nisava region, this paper represents the model of associating of cultural industry stakeholders with the objective to preserve cultural-historical heritage. Paper uses analytical approach and offers synthesis of experiences from different European cities.

Key words: creative industries, industries of culture, cluster, cultural monuments protection, built heritage, sustainable management of cultural monuments.

¹Aleksandra Mirić, dipl.ing.arh.-konzervator, doktorant- istraživač, Institute de recherche sur l'architecture antique IRAA, Aix en Provence, France, e-mail: aleksandramiric@yahoo.com

1 UVOD

Tokom poslednjih decenija kultura je postala deo svetske ekonomije, prateći sličan model proizvodnje, razmene i potrošnje kao i svaka druga industrija. UNESCO tretira kulturne industrije kao sektor visoke važnosti i definiše ih kao „one industrije koje proizvode materijalne i nematerijalne umetničke i kreativne proizvode, i koje imaju potencijal za kreiranje bogatstva i generisanje prihoda kroz eksploataciju kulturnih dobara i proizvodnju robe i usluga (tradicionalnih i savremenih) baziranih na znanju. Zajedničko za sve kulturne industrije je korišćenje kreativnosti, znanja iz oblasti kulturne i intelektualne svojine za proizvodnju robe i usluga od društvenog i kulturnog značaja“.² Pojam kreativne industrije je, iako se često koristi umesto pojma kulturne industrije, mnogo širi od njega jer prevazilazi polje umetnosti i uključuje sve proizvode bazirane na kreativnosti.³

U svetlu aktuelne globalizacije, kulturna industrija se razvila u skladu sa opštim tendencijama, težeći da dosegne do što različitijih i većih ciljnih grupa i da postigne što bolje ekonomske rezultate.

Činjenica da se u mnogim porodicama iz celog sveta mogu pronaći replike Ajfelove kule, ili drugih simbola svetskih metropola, ne govori uvek u prilog kulturnom aspektu, ali svedoči da rastuće interesovanje za kulturu različitih civilizacija otvara nove ekonomske mogućnosti. Ipak, komercijalizacijom kulture treba upravljati znalački i sa velikom pažnjom, kako bi se izbegla opasnost stvaranja disbalansa u popularizaciji istorijskih perioda, i samim tim spomenika graditeljskog nasleđa, koji su po svojoj prirodi atraktivniji za prezentaciju i komercijalizaciju, od onih jednako vrednih, koji su manje atraktivni.

Zbog evidentnog ekonomskog potencijala istorijskog nasleđa, kulturni i kreativni elementi njegove prezentacije zauzimaju značajno mesto u politikama održivog razvoja razvijenih svetskih zemalja, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou. Prema podacima Ujedinjenih nacija, učešće kulturne i kreativne industrije u ukupnom fondu novootvorenih radnih mesta je od 1990.god. u stalnom

porastu.⁴ Svetska banka prepoznaje kulturne i kreativne industrije kao značajnu ekonomsku granu jer je procenjeno da one generišu više od 7% svetskog bruto domaćeg proizvoda i prognoziran im je godišnji rast od oko 5%.⁵ Upravo zbog ekonomskog priliva koje savremena kultura i istorijska baština obezbeđuju i sve veće svesti o značaju kulturnog aspekta za savremeno društvo, klasteri kreativnih industrija su u žiži svetskih inicijativa.

U ovom radu će, s obzirom na raznolikost graditeljskog nasleđa šire teritorije današnjeg Niša, biti razmatrana potreba formiranja klastera kreativne industrije i graditeljske baštine.

2 STANJE I POTENCIJAL GRADITELJSKOG NASLEĐA U NIŠAVSKOM OKRUGU

Nišavski okrug čine grad Niš i opštine Aleksinac, Doljevac, Merošina, Ražanj, Gadžin han i Svrlijg kao i gradske opštine Medijana, Pantelej, Crveni krst, Palilula i Niška banja. Grad Niš je administrativni centar Nišavskog okruga i društveno, privredno, obrazovno, zdravstveno i kulturno sedište jugoistočne Srbije.⁶

Brojni materijalni ostaci iz različitih perioda svedoče o kontinuitetu naseljavanja ovih krajeva. Najstariji tragovi života, artefakti pronađeni na lokalitetu Kremenac, potiču iz srednjeg paleolita. Ostaci neolitskog naselja pronađeni su na lokalitetima Bubanj i Velika humska čuka. Tokom kasnijih perioda, Niš je, zbog svog atraktivnog geografskog položaja bio primamljiv za mnoge osvajače, tako da su teritorijom na kojoj se nalazi današnji grad vladali Dardanci, Tračani, Iliri, Kelti, Rimljani, Huni, Avari, a zatim i Vizantinci, Srbi, Bugari i Osmanlije. U više navrata grad su zauzimali Mađari i Austrijanci. Od Turaka je oslobođen 1878. godine i od tada se ponovo našao u sastavu Srbije, s kratkim prekidima okupacije u toku Prvog i Drugog svetskog rata.

Arhitektonska raznolikost graditeljskog nasleđa posledica je uticaja različitih naroda koji su na široj teritoriji grada boravili. O značaju kulturne baštine svedoči činjenica da se čak 17 nepokretnih kulturnih dobara od velikog i izuzetnog značaja⁷ nalazi na

² UNESCO, Backgrounder on Cultural Industries, str.1, preuzeto 10. juna 2012 sa:

http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/Cultural_Industries/HK_Open_Forum/Backgrounder-FINAL.pdf

³ Kisić, V., Kulturne i kreativne umetnosti u Evropi, Kultura, br. 130, , 2011, str. 199-225, 201

⁴ Cano, G.M, Garzón, A., Poussin, G., 2000, str.12

⁵ World Investment Report: The Shift Towards Services, 2004, str. 3

⁶ <http://www.nis.okrug.gov.rs/src/index.php>

⁷ Zakonom o zaštiti kulturnih dobara iz 1977. godine nastala je kategorizacija kulturnih dobara, koja su u zavisnosti od značaja razvrstana na kulturna dobra, kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja.

teritoriji Nišavskog okruga.⁸ Stanje ovih objekata, kao i objekata iz ukupnog fonda nepokretnih kulturnih dobara, bez izuzetka, nije odgovarajuće s obzirom na njihov značaj. Nepotpuna istraženost objekata ili arheoloških lokaliteta, loše stanje konzervacije, neodgovarajuća prezentacija spomenika kulture i nedostatak osmišljenih kampanja njihove popularizacije karakterišu trenutno stanje graditeljske baštine u Nišavskom okrugu.

Slika 1 – Neki od amblematičnih spomenika kulture Nišavskog regiona, s leva na desno: Čegar-Niš, Medijana-Niš, Pasterov zavod-Niš, Latinska crkva-Gornji Matejevac, Crkva Sv. Stefana-Lipovac.

Razloge za ovakvu situaciju treba tražiti u niskom nivou svesti o značaju kulturno-istorijskog nasleđa i neadekvatnim zakonskim rešenjima u vezi zaštite nasleđa, kao i nepostojanju obaveze da se u njega ulaže i da se održava. Takođe je i centralizovanost službe zaštite spomenika kulture koja se sastoji od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i mreže regionalnih, međuopštinskih, opštinskih i gradskih zavoda, kojoj pripada i Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš, imala znatan uticaj na trenutno stanje nasleđa ne samo Nišavskog, već i drugih okruga van republičke prestonice. Naime, svi zavodi mreže na nepokretnim kulturnim dobrima koja spadaju pod njihovu nadležnost planiraju radove. Ovi planovi se usklađuju i određuju se prioriteta za realizaciju. U praksi, često politički i drugi pritisci utiču na promenu prioriteta, tako da značaj spomenika ili njegovo stanje ugroženosti prestaju da određuju redosled raspodele ograničenih finansijskih sredstava

⁸ Prema podacima Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, spomenici kulture od velikog i izuzetnog značaja na teritoriji Nišavskog okruga su: Zgrada Oficirskog doma-Niš, Zgrada Pasterovog zavoda-Niš, Zgrada starog Načelstva-Niš, Kulina (Balajnac)-Gradište, Latinska crkva-Gornji Matejevac, Logor 12. Februar-Niš, Manastir sv.Stefana-Lipovac, Manastir Sicevo-Sicevo, Mediana-Niš, Niška tvrđava-Niš, Ranovizantijska grobnica sa freskama-Niš, Srednjovekovni grad Koprijan (Kurvingrad)-Malošiste, Čele-kula-Niš, Humska čuka-Hum, Crkva Vaznesenja-Veliki Krčimir, Čegar-Kamenica i Šančevi iz I srpskog ustanka- Deligrad.

republike. Ulaganja Grada Niša u kulturu poslednjih godina iznose oko 6% ukupnog gradskog budžeta.⁹

Najveći deo ovih sredstava koristi se za finansiranje ustanova kulture, a samo neznatan deo se ulaže u realizaciju programa prezervacije, prezentacije i popularizacije spomenika kulture. Ovakva situacija je u mnogome posledica nedostatka jasno definisane politike održavanja i upravljanja spomenicima kulture na nivou Niša i Nišavskog okruga.

Nedavno donešene odluke Grada Niša pokazuju težnju da se situacija popravi. Grad Niš je oktobra 2009.godine postao član AVEK, Asocijacije evropskih gradova kulture, čime je ispoljio višegodišnju težnju da prezentaciji lokalnog graditeljskog nasleđa doda dimenziju internacionalne vidljivosti. Potpisivanjem Evropske povelje gradova i područja kulture i baštine, predstavnici lokalne vlasti su se obavezali da će sva buduća delovanja na zaštiti graditeljskog nasleđa, sa ciljem prezervacije spomeničkih vrednosti i očuvanja kulturološkog svedočanstva prošlosti za nasleđe budućim generacijama, biti podređena ciljevima oživljavanja baštine namenjene svima, nasleđa koje će biti mesto susreta i kulturnih razmena i koje će biti jedan od pokretača održivog razvoja zajednice.¹⁰ Usvajanjem strateških dokumenata poput Lokalne Agende 21 za kulturu, Strategije kulturnog razvoja Grada Niša od 2012.– 2015.god. i Lokalnog plana napredka za održivo upravljanje spomenicima kulture Qualities¹¹, jasno su definisani pravci delovanja u oblasti prezentacije kulturno-istorijskog nasleđa koje je prepoznato kao komparativna prednost na osnovu koje Niš sa svojom širom teritorijom treba da gradi svoju konkurentnost. Većina projekata predviđenih Strategijom kulturnog razvoja 2012 – 2015 odnosi se na istraživanje i zaštitu graditeljskog nasleđa, poput nastavka arheoloških istraživanja sa konzervacijom objekta sa oktagonom u Gradskom polju, dovršetka rekonstrukcija bedema Tvrđave, parternog uređenja prostora i revitalizacije objekata iz doba otomanske vladavine, izrade zaštitnih konstrukcija nad sačuvanim delovima Rimske vile sa peristolom kao i vrtno uređenje vile i njene neposredne okoline na lokalitetu Medijana, nastavka istraživanja na kompleksu

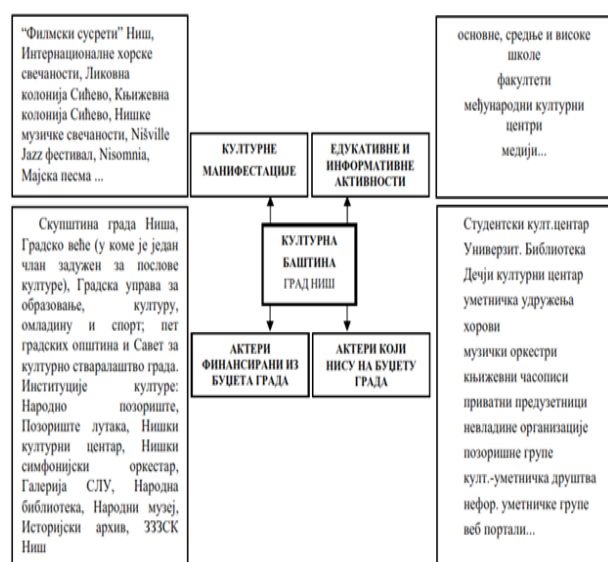
⁹ Strategija kulturnog razvoja Grada Niša od 2012.– 2015.god, usvojena na sednici Skupštine grada Niša u decembru 2011.

¹⁰ Prema Mirić, A., 2012, str. 487

¹¹ isto, str. 486, Metodologija Qualities kroz adekvatnu edukaciju zaposlenih, umrežavanje i unapređivanje komunikacije javnih službi i ojačavanje simbiotičkih veza između preduzeća, građana i javnih službi za cilj ima diferencijaciju lokalnih zajednica kao celina specifičnih kulturno-istorijskih vrednosti koje su pozitivno vrednovane od strane stanovnika i posetioća.

ranohrišćanskih grobnica u Jagodin mali, izgradnje spomen kuće na Čegru i sl.

Osim graditeljske baštine Niša, materijalnog traga arheološke i umetničke istorije, kao potencijalni resurs lokalnog ekonomskog, kulturnog i društvenog razvoja, u pomenutim strateškim dokumentima prepoznata su karakteristična prirodna obeležja-pejzaži nesumljive lepote, dostupačnost i moguća atraktivnost javnih prostora, drevne etničke tradicije, akcenti i dijalekti, lokalni gastronomski proizvodi i produkti zanatskih veština, kvalitet trgovine, sporta i zabave, tradicije društvenog života koje, između ostalog, podrazumevaju festivale umetnosti i potkulture, pre svega potkulture mladih.

Slika 2 – Mogući učesnici u procesu prezervacije, prezentacije ili popularizacije kulturnog nasleđa Niša

3 KLASTER KREATIVNE INDUSTRIJE I GRADITELJSKOG NASLEĐA

Zaštita graditeljskog nasleđa je kompleksna oblast koja obuhvata osnovnu zaštitu koja uključuje istraživanja, valorizaciju i proglašavanje nepokretnih kulturnih dobara, pravnu zaštitu, zaštitu kroz dokumentaciju, prostorne i urbanističke planove, kao i staranje o stanju nepokretnih kulturnih dobara. Sa druge strane, ne treba zaboraviti i operativnu ili tehničku zaštitu koja podrazumeva sve mere neposredne tehničke zaštite – počev od izrade programa, idejnih i glavnih projekata, preko izvođenja konzervatorsko-restauratorskih i drugih arhitektonsko-građevinskih radova, do potpune obnove, zaštite, revitalizacije i prezentacije nepokretnih kulturnih

dobara. U skladu sa postulatima koncepta Gradova kulture kome Niš teži, popularizacija graditeljskog nasleđa je jedan od preduslova održivog upravljanja njime. Zbog toga se čini neophodnim uključivanje popularizacije kao poslednje faze u procesu zaštite nepokretnih kulturnih dobara.

Specifična znanja i veštine neophodna su za realizaciju svake od etapa operativne zaštite graditeljskog nasleđa, bilo da su u pitanju arheološka iskopavanja i obrada podataka prikupljenih na terenu kojima po pravilu rukovode istraživači- arheolozi, ili izrada projekata konzervacije i projektovanja u zaštićenim sredinama čiji su autori najčešće arhitekto-konzervatori, pa sve do realizacije konzervatorsko restauratorskih radova u koje, u zavisnosti od prirode posla, mogu biti uključeni majstori tradicionalnih zanata ili umetnici dekorativnih branša, kao i informisanja sa ciljem popularizacije spomenika koju mogu osmisliti stručnjaci iz različitih oblasti.

Strukovna multidisciplinarnost karakteristična za proces zaštite nepokretnih kulturnih dobara oslikava se u konceptu klastera kreativnih industrija. Iako proces identifikovanja, opisa ili određenja klastera nije standardizovan, mnogi autori se slažu sa činjenicom da „zreli“ kreativni klaster mora biti mešovitog tipa, on objedinjuje preduzeća, javni i građanski sektor, umetnička udruženja, kreativne pojedince, umetnike i pojedince sa jakim društvenim kapitalom, univerzitete i naučne laboratorije.¹²

Većinu aktivnosti koje, po definiciji,¹³ pripadaju grupi kreativnih industrija, bilo da su u pitanju kreativne aktivnosti neindustrijskog tipa (vizuelne umetnosti-umetnički zanati, vajarstvo, fotografija, izvođačke umetnosti-pozorište, ples, festivali, kulturno nasleđe- muzeji, biblioteke, arheološke znamenitosti, arhivi), aktivnosti industrijskog tipa (kinematografija, radio i televizijske aktivnosti, video igre, diskografija, izdavaštvo) ili kreativno-poslovne aktivnosti (dizajn, građevina i arhitektura, oglašavanje), moguće je prepoznati u ukupnom procesu praktične valorizacije graditeljskog nasleđa. Upravo zbog toga, strukovno povezivanje unutar klastera industrija kulture i kreativnih industrija u službi zaštite graditeljskog nasleđa¹⁴, a sa ciljem razmene znanja i isustava, prepoznavanja

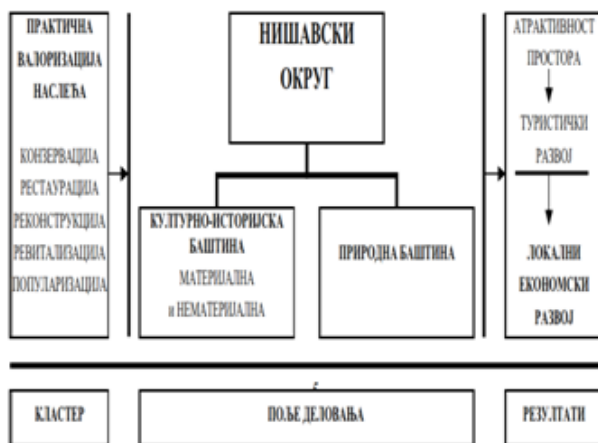
¹² Đerić, A., 2009, str.73

¹³ KEA for European Commission, 2007, preuzeto juna 2012 sa <http://ec.europa.eu/culture>

¹⁴ Dobar primer je regionalni klaster Pôle Industries Culturelles et Patrimoines sa sedištem u Arlu, francuskom gradu koji je po strukturi graditeljskog nasleđa u mnogome nalikuje Nišu, više informacija na www.industries-culturelles-patrimoines.fr/, preuzeto juna 2012.

komplementarnih delatnosti, uspostavljanja partnerskih odnosa i lakšeg pristupanja državnim fondovima, predstavlja model koji se u svetu često primenjuje.

Značaj udruženog delovanja u oblasti zaštite graditeljskog nasleđa ogleda se i u lakšem uspostavljanju standarda kvaliteta (a standard održivog upravljanja spomenicima kulture Qualities je samo jedan od njih) posebno kada su u pitanju akteri iz oblasti arhitekture i građevinarstva, čije se delovanje realizuje u oblasti operativnog sprovođenja mera tehničke zaštite. Strukovnim udruživanjem pojedinaca i preduzeća, arhitekta konzervatori, građevinski inženjeri, projektantske i izvođačke kuće i stručnjaci različitih zanata, postaju promotori i implementatori uravnoteženog i kontrolisanog standarda rada. Takođe, udruživanjem svih ostalih aktera kulturnih aktivnosti neindustrijskog i industrijskog tipa koji učestvuju u procesu prezentacije i popularizacije spomenika kulture, moguće je obezbediti kontrolisan rad na uspostavljanju usaglašenog vizuelnog identiteta po kome će zaštićene sredine u kojima se deluje biti prepoznatljive.

Slika 3– Moguća šema delatnosti, polja delovanja i rezultata članica klastera Kulturne industrije i baštine za Nišavski okrug

Važnost spomeničkog nasleđa, izražena ne samo kroz njegovu kulturno istorijsku vrednost, već i potencijal održivog razvoja, prepoznata je u razvijenim sredinama i podsticajno subvencionirana, tako da su mnoge laboratorije i privatna preduzeća svoje delatnosti prilagodile istraživanju i proizvodnji inovativnih materijali i uređaja, kao i implementiranju novih postupaka za konzervaciju zaštićenih arhitektonskih formi. Ovakav napredak rezultovao je

unapređivanju brojnih neinvazivnih tehnika istraživanja i fizičke zaštite objekata sa spomeničkim svojstvima, a samim tim i očuvanju antropogenih vrednosti i kulturnih specifičnosti regiona, koja uz primenu odgovarajućih postupaka prezentacije i popularizacije postaju vidljiva, prepoznatljiva i u mogućoj funkciji održivog razvoja.

4 ZAKLJUČAK

U kontekstu opšte globalizacije, uspeh Grada Niša i celog Nišavskog regiona ne zavisi samo od ekonomskog napretka, već i od ostalih faktora koji utiču na život kvaliteta građana. Jedan od tih faktora je i očuvanje lokalne baštine nesumljivog kulturno-istorijskog značaja. Njena vrednost ogleda se i u velikom potencijalu za teritorijalnu diferencijaciju ove specifične sredine i lokalni ekonomski razvoj regiona.

Poslednjih godina, na nivou Grada Niša uloženi su naporu u definisanju strategije kulturnog razvoja grada i politike održivog upravljanja spomenicima kulture, koje bi mogle poslužiti kao model valorizacije kulturnog nasleđa za ceo region. Međutim, put do postizanja odgovarajućeg stanja kako zaštite, tako i prezentacije graditeljskog nasleđa na način koji doprinosi lokalnom ekonomskom razvoju, posmatran iz trenutka u kome je ono usled decenijskog zanemarivanja egzistencijalno ugroženo, i pored iskazane dobre volje lokalnih vlasti, čini se veoma dugačkim. Realizacija ovog kompleksnog procesa uslovljena je, uz postojanja stalne budžetske linije, razvojem seta veoma heterogenih strukovnih grana koje su uključene proces promocije nasleđa.

U Nišavskom regionu, osim institucija koje su korisnici gradskog budžeta, postoje brojni akteri koji se na neki način bave zaštitom graditeljskog nasleđa. Međutim, iz činjenice da, na primer, jedino Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš¹⁵, poseduje sve neophodne tehničke i stručne resurse za izradu terenske dokumentacije (što predstavlja neizbežnu fazu u svim akcijama istraživanja i zaštite nepokretnih kulturnih dobara), može se zaključiti da ne postoje uslovi za stvaranje zdrave konkurentnosti na tržištu. Jačanjem kapaciteta preduzeća, preduzetnika i fizičkih lica koja deluju u oblasti kreativne inddustrije koja se može staviti u službu zaštite graditeljske baštine povećao bi se potencijal stvaranja novih radnih mesta i ostvarila materijalna dobiti kroz strateški osmišljenu

¹⁵ Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš je najveći zavod u Srbiji. On ne deluje samo na teritoriji Nišavskog regiona, već sa ograničenim ljudskim resursima i finansijskim sredstvima štiti spomenike na prostoru 35 opština u Srbiji.

eksploataciju spomeničkog nasleđa. Takođe, kroz stvaranje konkurentne sredine povećao bi se kvalitet operativne zaštite spomenika kulture i obezbedila doslednost u određivanju prepoznatljivog vizuelnog identiteta zaštićenih sredina.

Upravo zbog svega rečenog, a u skladu sa težnjama da specifično graditeljsko nasleđe regiona postane jedan od prepoznatljivih simbola, nameće se potreba formiranja klastera kroz koji bi kreativni akteri koji u zaštitu nepokretnih kulturnih dobara mogu biti uključeni mogli da lakše profesionalizuju svoje delatnosti kroz pristup državnim fondovima, ostvare jednostavniju komunikaciju i partnerstva, kao i da razmene i unaprede tehničko-tehnološka znanja i informacije.

LITERATURA:

- [1] *Culture, trade and globalization. Questions and answers*, Cano, G.M, Garzón, A., Poussin, G., editors, UNESCO Publishing, 2000
- [2] *Economy of Culture in Europe*, KEA for European Commission, Directorate – General for Education and Culture, Brussels, 2007, preuzeto juna 2012. sa <http://ec.europa.eu/culture>
- [3] *Backgrounder on Cultural Industries* UNESCO, , preuzeto 10. juna 2012 sa: http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/Cultural_Industries/HK_Open_Forum/Backgrounder-FINAL.pdf
- [4] *World Investment Report: The Shift Towards Services*, United Nations Conference on Trade and Development, 2004, New York and Geneva,
- [5] *Kreativni klasteri-definicije i modeli* Đerić, A., tematski zbornik Kreativne industrije i ekonomija znanja, Akademika, 2009, Beograd, str. 69-73
- [6] *Kulturne i kreativne umetnosti u Evropi*, Kisić, V., Kultura, br. 130, 2011, str. 199-225
- [7] *Iskustva i rezultati u primeni evropskog standarda Qualities na primeru grada Niša*, Mirić, A., Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja, zbornik radova četvrtog naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem, 2012, Beograd, 485-491
- [8] *Strategija kulturnog razvoja Grada Niša od 2012.–2015. god.*, usvojena na sednici Skupštine grada Niša u decembru 2011.
- [9] www.industries-culturelles-patrimoines.fr/, preuzeto juna 2012.